

**Мара Шовљаков, *Глад у Босни и Херцеговини и смештање*
10.000 деце у Карловачку митрополију 1917–1920,
Бањалука – Нови Сад 2021, 401**

Једно од најтежих – по размерама и последицама – искустава и искушења са којима се током Великог рата суочио српски народ била је глад. Ако бисмо покушали да саставимо списак од десетак „кључних речи”, појмова који су обележили његово историјско кретање у периоду од 1914. до 1918. године, за ту појаву би морало да се нађе места. Уз смрт, страдање, терор, бол, патњу, трауму, јунаштво, подвиг, ослобођење и уједињење, Први светски рат је за Србе био и „време глади”. Било је то – у пуном значењу те речи – колективно искуство. У већој или мањој мери глад су осетили готово сви. Она је погодила како становништво две српске краљевине тако и поданике Аустроугарске, која је имала великих тешкоћа у вези са „прехрамбеним питањем” (посебно на простору Херцеговине, Босне и Далмације). Гладовали су војници на положајима (са изузетком Солунског фронта) и цивилно становништво, које је посебно страдало током окупације – Србија је тада подсећала на „велики логор за изгладњивање” (Мира Радојевић, Љубодраг Димић), а страшна глад је обележила и аустроугарску окупацију Црне Горе (нарочито тешке су биле 1917. и 1918. година). Од глади се масовно страдало приликом повлачења преко Албаније; заробљени и интернирани Срби су гладовали у логорима широм Аустроугарске, Немачке, Бугарске, па и Турске.

Током Првог светског рата од глади нису страдали само појединци, већ су бројне породице биле „осакаћене”. Читаве области и крајеви су били погођени. Осим тога што је била извор физичког страдања, глад је проузроковала и различите психичке тешкоће. Људи су страховали за сопствени, али и за животе ближњих. У нарочито тешком положају су се налазили родитељи који нису имали могућност да обезбеде довољно хране за децу. Услед недостатка хране људи су били спремни на различите ствари недостојне човека – били су спремни да украду, али и да убију, да „пасу” траву и да – као што из књиге Маре Шовљаков можемо видети – за исхрану користе „говеђу изметину”. Не чуди што је недуго по завршетку Првог светског рата Црњански певао: „Гладан и крвав је народ мој”, односно „Јаук и гробље је народ мој”/„А сјајна прошлост је лаж”. Када је реч о страдању деце на простору Босне и Херцеговине од глади, о чему говори монографија М. Шовљаков, размере умирања и патњи су биле

такве да су савременици непосредно по завршетку рата наглашавали: „Нема те освете, нема те славе, која би нас могла заслепити, да те невине жртве заборавимо!”

Упркос важности и значају наведене проблематике, питање глади није добило одговарајућу пажњу историчара и налазило се ван главних истраживачких токова. Речима Маре Шовљаков: „Глад као социјална, психолошка и политичка појава, иако присутна у време Првог светског рата, није имала право место у историографским радовима.” Може се рећи да је то једно од оних питања о којима смо више сазнавали из мемоарских сведочанстава и књижевности, него из радова историчара. Када је о књижевности реч, а у вези са темом књиге госпође Шовљаков, није на одмет поменути да је убрзо по завршетку рата о страдању деце од глади на простору Босне и Херцеговине на упечатљив начин писао Иво Андрић. Осим потресних описа о изгледу, начину исхране и умирању деце, млади књижевник је у прозном запису „Дјеца” („Немири”) изнео – са аспекта морала, питања савести и одговорности – одређена размишљања која историчару нису у потпуности „дозвољена”: „Онима, који су преживјели, ишчезао је – све се заборавља и све пролази! – одурни окус папрати и мемљива брашна давно из уста, али ту дјецу је тешко заборавити ко их је само једном видио како чуче у дроњцима од домаћег сукна и војничког одијела и како жваћу пријесну дјетелину а у угловима с обје стране уста им се циједи зелена пљувачка! И страшна је помисао да ће можда једном та дјеца бити сабласни свједоци на неком страшном суду, гдје ће се боље гледати и праведније судити него у априлу године 1917.” Ако оставимо по страни питања у вези са „страшним судом”, умирање и патње којима су били изложене десетине хиљада деце су тема која – како сматра М. Шовљаков, а са чиме смо сагласни – „задира у питање савести потомака“. Таква тема – тема која има „национални и општедруштвени значај” – није нешто што је до појаве књиге М. Шовљаков било сасвим непознато историчарима и историографији. Још у току седамдесетих и осамдесетих година појавила су се истраживања, односно указано је на поједина важна питања која су се односила на глад и акцију спасавања деце са простора Босне и Херцеговине. Међутим, у наредним деценијама нису предузети даљи кораци у том правцу. О глади се углавном писало „успут”. Она није била основни проблем истраживања, већ је помињана само као „историјска позадина других трагичних збивања”.

Током година у којима је обележавана стогодишњица Великог рата дошло је до приметне обнове интересовања за тај сукоб, у склопу чега су покренуте нове или наново отворене недовољно обрађене теме. У том контексту је направљен искорак и на плану изучавања феномена глади, а најзначајније што је по том питању урађено представља монографија М. Шовљаков „Глад у Босни и Херцеговини и смештање деце у Војводину 1917–1918”, објављена у Новом Саду 2018. године. После објављивања те књиге – књиге која почива на обимним, вишегодишњим истраживањима, и која је написана уз дубоко разуме-

вање теме и са наглашеним сензибилитетом за поједина питања – ауторка је наставила са преданим радом на тој тематици, што јој је омогућило да помери границе „научног знања” које је претходно освојила. Резултат нових истраживачких напора и труда М. Шовљаков представља друго, допуњено издање књиге, која је под насловом „Глад у Босни и Херцеговини и смештање 10.000 деце у Карловачку митрополију 1917–1920” објављена 2021. као заједничко издање Архива Републике Српске, Удружења архивских радника Републике Српске и Архива Војводине. Имајући у виду тему и питања која су обрађена у књизи, можемо рећи да њено (заједничко) објављивање у Бањалуци и Новом Саду садржи у себи доста симболике.

У односу на прво издање књиге, ауторка је додала неколико нових поглавља, на одређеним местима је проширила текст новим сазнањима и значајно је обогатила садржај монографије већим бројем нових прилога (фотографије, факсимили докумената и писама, репродукције слика и графика, спискови, табеле, текстови из периодике и различитих публикација). У књизи су – као што се може видети из наслова – обрађене две основне теме: 1) глад у Босни и Херцеговини током Првог светског рата, са посебним освртом на страдање деце; 2) акција спасавања, односно смештања деце на простору Карловачке митрополије, односно Војводине. Осим уобичајених делова једне монографије (предговор, увод, резиме, рецензије, списак извора и литературе, именски индекс, белешка о аутору) и објављених прилога, структуру књиге чине четири велике целине („Доба гладовања”; „Опстанак и прехрана Срба Босне и Херцеговине 1914–1918”; „Покретање акције слања деце 1917/1918”; „Војводина – земља наде”), које су даље подељене на ужа – тематски конципирана – поглавља. У настојању да научној и широј јавности приближимо садржај монографије, осврнућемо се на следећа три питања: 1) однос Аустроугарске према Србима; 2) глад у Босни и Херцеговини током Првог светског рата; 3) организација и спровођење акције спасавања деце.

*

Једна од првих ствари које падају у очи приликом читања књиге М. Шовљаков јесте одлична контекстуализација. Због „недостатка грађе и литературе”, а у циљу што потпунијег сагледавања теме, ауторка је приступила обради „друштвених и политичких прилика” у Црно-жутој монархији за време Првог светског рата. У том смислу, она се – на ширем плану – осврнула на „болну тачку” Аустроугарске током Великог рата: „прехрамбено питање”. Посебну пажњу је посветила „годинама глади” у Босни и Херцеговини (одакле је требало спасавати децу) и стању на подручју Војводине (где су смештена деца). Осим тога, М. Шовљаков се бавила и приликама у Хрватској током Првог светског рата, због тога што су оне утицале на покретање акције за спасавање деце која су гладовала у Босни и Херцеговини. Потпунијем и бољем разумевању теме допринео је и осврт М. Шовљаков на период пре Првог светског рата, односно на гладне године које су се периодично – у „злокобним акор-

дима” – на простору Босне и Херцеговине понављале од средњег века наовамо. На то је утицао низ чинилаца, попут климе, рељефа, пренасељености, али и они фактори у којима је власт имала „удела”: опште сиромаштво, непознавање савремених агротехничких мера и екстензивна пољопривреда; нерешено „аграрно питање”, мали посед, кметски положај сељака и високи износи пореза.

У деценијама које су претходиле избијању рата, у Босни и Херцеговини се живело тешко и оскудно. „Аустрија удара намет на све што ниче из земље”, прибележио је један савременик; Дучић је критички писао о вишеструком повећању пореза у односу на период османске власти; „глад се цери, мученике мјери” – певао је Шантић. Извори говоре о томе да се због „дуготрајне оскудице” – услед сушних година – „народ [...] разболевао и умирао од изнурености”. У периоду пре Првог светског рата, како наводе савременици, општа слика је суморна: „Босна је седиште глади и невоље; у њој се пропада од разних глобљења, мучења и робовања. Босанци су робови које уцењују и прогањају.” Борба за преживљавање и „доста хрђаве” прилике су, дакле, карактерисали тај простор и у миру, а на такву „основу” су накалемљени проблеми које је са собом донео Први светски рат. Народ је, како је у септембру 1916. писао свештеник Никодим Плавшић из Жепча, и „пре рата животарио, а сада не може живети”. Резултат свега тога су биле неиздрживе прилике, прилике у којима је – како је наведено 1918. године – дошло до „пропасти и погибије читавих крајева”. Од важности за разумевање питања којима се монографија бави је и то што је ауторка указала на повезаност појаве глади са миграционим кретањима, као и на континуитет веза Срба Босне и Херцеговине са сународницима у Војводини. Последњи су и раније, у току 19. века, исказивали солидарност и настојали да у тешким временима, временима ратних и гладних година, прикупе помоћ за своју „милу браћу” из Босне и Херцеговине.

Глад, са којом се суочио српски народ на простору Босне и Херцеговине, није представљала изоловану појаву, већ нешто што се преплитало и прожимало са осталим тешкоћама током Првог светског рата. Ако држава мобилише велики број мушкараца („непоуздано” становништво Босне и Херцеговине је требало у што већој мери ангажовати на фронту), ако у логоре одведе део радно способног становништва или ако исто страда од стране шуцкора – то се одражавало на мањак радне снаге и самим тим утицало на приносе (о екстензивној пољопривреди је реч – жене, старци и деце нису могли на прави начин да надоместе њихово одсуство); ако се становништву, које се током „година глади” бори за голо преживљавање, путем реквизиције узима стока (неопходна за исхрану, али и обраду земље) или настоји одузети што већи део приноса – последице су фаталне. Опште околности су саме по себи биле лоше (и у Бечу се гладовало), али је власт односом према Србима додатно отежавала њихов положај. Због целокупног односа Двојне монархије према њима (систематске репресалије, пљачка, глад...), Срби из Босне и Херцеговине су током Првог светског

рата за Аустроугарску говорили да је „најподлија држава на свету“ (Божо Милановић). „Швабо нам је одузео све. И синове за војнике, и храну и стоку, и звона са цркава, и олово са цамија и бакар из кућа и вуну из душека. Откуд је долазио Аустријанац, Мађар или Немац, свуда је собом носио несрећу и глад” – наводио је крајем 1918. Милан Јојкић.

Да би се у пуној мери разумела појава глади и акција која је организована, било је неопходно – као што је то ауторка урадила – указати на општи однос власти према српском становништву током Првог светског рата. У очима Срба је све то изгледало као да „наши непријатељи спремају потпуно уништење нашега народа“, односно као да се „пошло да се и посљедњи Србин утамани”. Из историјских извора се види да су савременици имали осећај да се против њих води нека врста – условно речено – специјалног рата, рата у коме је глад била (само) једно од „средстава”, односно оружја којима је Беч располагао. Једна од одлика таквог односа и државног терора који је спровођен над Србима у Црно-жутој монархији била је колективна кривица. У оштријој варијанти она је подразумевала страдање у погромима и „званична и незванична убиства”. Како је то у пракси изгледало у „блажој” варијанти, можемо видети на „случају” учитељице Даринке Шешевић из Струјића (Котар Љубиње), која је ухапшена у јулу 1914. године („...као велеиздајник под сумњом да сам члан Народне одбране”). У марту 1915. она пише: „Још увек сам у истражном затвору, већ девет месеци. Истрага се продужује од месеца до месеца. Бог зна докле ће још све тако мучити, мене ни криву ни дужну.” Из писма упућеног крајем јула 1915. видимо да је Д. Шешевић ослобођена оптужбе и да је одређено да јој се врате ствари. Међутим, нити су јој одузете ствари враћене, нити је добила слободу. Већ је (са мајком и сестром!) интернирана у Сегедин, одакле у августу 1915. јавља: „Не само као невина, већ и као слободна поданица ове земље робујем, нит коме што крива, нити дужна, и гладна и жедна.” Описујући, неколико месеци касније, прилике у којима се налазила у „прогонству”, ова српска учитељица наводи да је „у ванредно очајном стању и све без своје личне кривице и узрока”. (Не чуди што је Кафкин „Процес” настао у Аустроугарској. Написан је, управо, 1914–1915. године).

Таква колективна кривица је била праћена и двоструким аршинима – оно што је важило за друге, није важило за Србе. Узалуд су се Срби, на пример, питали: „Ако су поједина учитељска лица српско-православних школа дошла у конфликт са постојећим законима и државним прописима [...] они су зато и кажњени, али не може бити за то кажњена и сама српско-православна школа, као што није кажњена ни земаљска народно-основна школа, због тога, што су учитељска лица тих школа, отприлике у истом броју, кажњени затвором, интернирањем, дисциплинарном истрагом и друго.” У контексту теме којом се монографија бави, важно је разумети та двострука мерила: током Првог светског рата аустријска деца су за време „година глади” упућивана у приморје и Угарску о државном трошку, а спасавање српске деце – која су живела у неупореди-

во тежим условима – представљало је приватну иницијативу, на коју су власти, у најбољу руку, равнодушно гледале.

Однос аустроугарских власти према Србима током Првог светског рата М. Шовљаков означава као „државно насиље”, „државни терор”. Она уочава „строги курс према Србима”, „стегу и притисак власти”. Пише о „таласу србофобије” који је „захватио целу Монархију”, односно о „антисрпској хистерији која је прерасла у државни терор”. Ауторка указује на „драконске поступке власти према српском народу”, односно на „системску политику истребљења православних верника” (Јозеф Редлих). Посматрајући ратне године, али и период пре рата, она уочава и аспекте „колонијалне владавине” Беча и сматра да је такав приступ током рата додатно заоштрен и прерастао у „отворено насиље над поданицима”. Међутим, она се не задржава на таквим „општим” представама, већ настоји нијансирано да посматра однос власти (како централних, тако и локалних!) према акцији, у зависности од конкретних прилика и околности. У том смислу, може се рећи да М. Шовљаков приликом писања књиге није имала „тезу”, већ да је теми приступила без „селективне перцепције”, намерног прећуткивања или истицања одређених ствари. Она запажа да је држање Беча постало „флексибилније” за време Карла VI и указује на то да је током лета 1917. дошло до одређеног „попуштања власти”. Таква промена је, на пример, омогућила повратак дела интернираних Срба кућама и покретање акције спасавања деце. Наравно, није се ту радило ни о каквој коренитој промени, већ о мерама које су биле изнуђене да би се смањиле постојеће напетости у Двојној монархији. То попуштање је текло паралелно са променом прилика на фронту и – уопштено посматрано – како је рат даље одмицао (односно: како му се ближио завршетак) поједини органи, попут Земаљске владе у Сарајеву, су постајали све кооперативнији. Иако су се промене од средине 1917. постепено кретале набоље, до краја рата је, ипак, превладавао негативан однос (подозрење власти и ометање акције, недостатак слуха за поједина питања, повремено отезање са организовањем транспорта...).

Имајући наведено у виду (али и оно о чему ће у наставку бити речи), можемо рећи да монографија М. Шовљаков представља особен (са нагласком на питање глади) прилог историји Срба на подручју Босне и Херцеговине и Аустроугарске током Првог светског рата. Слика Црно-жуте монархије коју можемо видети на страницама књиге далека је од некаквих сентименталних представа о Штраусовим валцерима и кринолинама, те од „прича” о Аустроугарској као напредној и мултикултурној држави. Читајући књигу, уместо кринолина и балова срећемо мршаве, изгладнеле људе одевене у рите, наилазимо на патњу и страдање страховитих размера; уместо мултикултуралности видимо изузетно заоштрене односе између народа и верску нетрпељивост (у контексту акције треба напоменути да је строго вођено рачуна о томе да се деца сместе у „српско-православне куће”; Срби нису желели да им деца буду „на прехрани код туђинаца”, сматрали су да би то могло да има „хрђаве последице” и посто-

јала је бојазан да се деца не „пошвабе”); наспрам напредне државе – видимо државу која је мање-више равнодушно посматрала како десетине хиљада деце умиру од глади; државу која у логоре интернира сопствене грађане и држи их тамо у нехуманим условима; државу у којој су људи страдали због имена и презимена, вере, припадности одређеном народу, а не због својих поступака.

*

Добро приказавши опште прилике на простору Босне и Херцеговине и Аустроугарске уопште, М. Шовљаков је усмерила истраживачку сонду (дубоко) наниже. Сагледавала је околности у појединим областима, градовима и селима, „спустила” се до нивоа породице и појединца („обичног”, „малог” човека). То је истраживачки „простор” у коме се – речима једног од рецензената књиге, др Милана Мицића – „осећа со историје и истинска текстура стварног живота”. Како би доспела на тај терен, ауторка је у пуној мери искористила могућности које су јој прегледани извори нудили. Дobar пример за то су молбе, жалбе и дописи учитеља и свештеника, упућене Великом управном и просвјетном савјету у Сарајеву, на основу којих су приказани како однос власти према Србима (истраге, интернација, убиства...), тако и различите егзистенцијалне тешкоће (укључујући и глад) кроз које су пролазили појединци, њихове породице, одређена места и крајеви. Учители и свештеници су чинили малобројан, али значајан – и у изворима „видљив” (!) – слој становништва. Пошто су у потпуности делили судбину народа, њихове молбе нам пружају одличну представу о борби за опстанак и искушењима са којима се суочавало српско становништво Босне и Херцеговине. Иако је цензура брисала поједине делове, из тих докумената велике изворне вредности видимо много тога. Видимо трагедију појединца, породице и читавог народа. При излагању сазнања до којих је дошла током вишегодишњег рада, М. Шовљаков је настојала да „истражено представи у аутентичном облику”, односно да о трагичним догађајима говори језиком докумената и историјских извора. Добра изворна основа и такав приступ су омогућили да уместо општих места и „уопштених формулација” читамо о „персонализованим личностима, у конкретним ситуацијама”. Како су – речима савременика – изгледале прилике са којима се суочио српски народ током „година глади” у Босни и Херцеговини? Како је – аутентичним гласом људи, сведока те страшне „прошле стварности” – изгледало „време гладне деце” на том простору?

Према наводима из докумената, било је то „страшно и чемерно” време, време у коме су владали „велика мука и тегоба”; време у коме је „због сушних година и неродице” наступила „велика невоља”, односно „глад и немаштина”; време у коме је „народ при сваким мукама на све заборавио, те је као изван себе”, време у коме су се „чуле [...] само клетве и заклетве људи и жена и врисак деце”. Биле су то године током којих се „једва може човек на животу одржати”; године током којих је народ, напослетку, допадао „последње изнурености и

смрти”. Током Првог светског рата српски народ је – како је средином 1917. из Требиња писао прота Стеван Травица – „[цензура брисала] осиромашео, расељен, интерниран, евакуиран, по болницама, у ратовима, старо и нејако остало код куће [цензура брисала].” Прилике су биле такве да су – речима Георгине Стојановић из Приједора – „оцеви отишли у војску, а на дому остадоше ситна деца, незбринуте, неупућене жене, поче да хара поред прогона и убијања и вјешања, болест и глад”. Свештеници су писали: „Слабо је рађања, слабо вјенчања а укопа и смрти доста“. „Ходемо голи и гладни, а народ је наш сам таков” – наводио је јереј Петар Ћосовић из Бугојна у фебруару 1917. „Скапавамо од сваке биједи и немаштине” – додавао је, такође из Бугојна, прота Лука Лукић. „Мало је који народ био извргнут толиким и таквим кушњама” – коментарисала је средином 1918. Јелена Ћук. Када је о „кушњама” реч, у вези са темом књиге треба напоменути да је глад била посебно тешка. „Ни сама фронта није тако страшна као смрт од глади која нам узме на хиљаде деце, будућности наше” – истицали су савременици.

Током тог „тужног и очајног стања” у Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву су се из целе Босне и Херцеговине сливала обавештења о томе да су завладали „нестацица хране и биједи”, да је „народ пао у очајање”, да „овдашњем народу пријети ужасна глад”, да се „народ налази у беди и невољи”, да „велика већина нема баш ништа за јело”. Из различитих крајева свештенство је јављало како „љута глад [...] овђе хара и коси”, односно да народ „мре од глади”; упозоравало је да ће „кроз месец, два дана, пола од глади помријети”, односно да ће „глад цио овај крај уништити”. Извештавало је о томе да деца „овђе пријети погибљено од глади”, односно да има „доста сиротиње и ратне сирочади, која немају шта јести, нити ће моћи, код кућа својих зиму издржати, и од глади живи остати”. Читајући књигу видимо да је „глад [...] освојила и расељавала село за селом, не само по Херцеговини, него и западној Босни и Крајини”. Народ је увиђао да „нико ником помоћи не може” и спознавао да „овђе нема живљења”. Долазило је до стихијског исељавања у Срем, Банат, Бачку и Славонију, које је савременике подсећало на „последњи трзај једне нације, која хоће да живи, а не може да живи”.

Добро одабраним изводима из извора ауторка нам је приближила оскудицу и скупоћу која је тада владала. Речима савременика, било је то „тешко и преко сваке мјере прескупо доба”; доба „јаке скупоће”. Радило се о годинама током којих је храна била „страшно скупа”, односно о времену „велике скупоће”. У септембру 1916. парохијско свештенство Захумско-херцеговачке епархије наводи да су „поскупиле све животне намирнице, одијело и храна, до нечувене висине”; средином 1917. савременици су се жалили на то да су „све животне намирнице пет пута скупље него у мирно доба”. „Услјед превелике и неиздржимо скупоће одјела и обуће, народ је тако оголио, да их имаде у подручју један дио који никако не носи кошуље, а већа половина носи дрвену обућу” – наводи у фебруару 1918. парох Никола Скакић из Пећи код Грахова. Док је због „вели-

ке оскудице животним намирницама” народ гладовао, локални органи су вршили „велике злоупотребе” са храном која је тих година била капитал „вреднији него злато”. Из књиге видимо да је брашно – намењено становништву одређеног котара – било предмет различитих „махинација”, „шпекулација” и „зеленашке трговине”; њиме се „манипулисало” и било је, на пример, задржавано и продавано у Далмацију (где је била „још већа глад и много веће цијене”).

У таквим околностима народ је морао да се сналази на различите начине. Како бележе савременици, у временима највећег страдања „гладни народ ровао је брда тражећи корења, кидао и јео траву и лишће”. Јели су се трава и кора са дрвета, жир, ресе лешника, корење, слама и остаци кошница. Да би преживео народ је, између осталог, јео козлац, коприву, дивљи лук (сремуш), зеље. У градовима се уместо брашна користила „мешавина кукурузног брашна, мекиња, самлевене плеве и 'бог зна још чега, која се грицкала као песак – па и ова на цедуљу у најмањим количинама!” Народ је правио хлеб од „жира, букове коре, глога, пиљевине”, пекао је хлеб од „самлевоног сирка”, од „коре дрвета, папрати и мекиња”, од „кленове и липове коре”, од „земље и умешаних [самлевених – прим. М. Нинковића] костију, помешаних са лојем”. Савременици наводе да су се „дјеца [...] хранила и говеђим изметинама”, као и да је било „опијања дјеце алкохолем, да би се колико год ублажила глад”. И у логорима су прилике биле катастрофалне. Примера ради, у Добоју – тој „плавој гробници” Срба Босне и Херцеговине – само 1. априла 1915. од глади су умрла 92 таоца. Политички затвореници су – попут власника „Босанске виле“ Николе Кашиковића – „пасли“ траву да би преживели; Васиљ Грђић је „спао на 40 кг телесне тежине”.

Јасно је да је живот у таквим околностима – околностима борбе за пуко преживљавање – био изузетно тежак. Такве прилике, саме по себи страшне, трајале су годинама! Из вапаја једног свештеника упућеног средином 1917. године – „а ово нијесу три дана или три мјесеца него три године” (!) – донекле можемо наслутити то протицање времена. За Србе из Босне и Херцеговине, и Аустроугарске уопште, Први светски рат је био „бескрајан рат”. Савременици су о њему писали као о „претешком”, „тешком и дугачком рату”. Умирање од глади је – као што можемо видети из књиге – почело већ 1915. године. Уследила је „страшна суша” 1916. У пролеће 1917. глад – речима једног свештеника – „мори већи део мога народа и узима своје жртве”. „Прати нас и слаб род земаљски, те ако је зло, да је и горе” – јављају средином године из Херцеговине. У документима Великог управног и просвјетног савјета из септембра 1917. читамо да ће народ у јужним и источним крајевима Босне и Херцеговине тешко „због неродице у овој сушној години, преживјети зиму”. Крајем новембра 1917. из Грахова свештеник Коста Станишић пише: „Прошле године било је много случајева смрти од глади. Ове године жетва је била десет пута слабија, те се је надати још већем злу.” Стање са жетвом је у току 1918. било нешто боље, али су опште прилике и даље биле изузетно лоше.

Већ из до сада поменутог виде се различите тешкоће кроз које је пролазио народ, али нам књига – као што смо поменули – пружа увид у трагедије конкретних људи и њихових породица. У њој наилазимо на низ „осакаћених“ породица, попут породице удовице Милице Лаловић, којој је у зиму 1915. „у најтежим мукама, од глади – гризући једно друго, умрло петоро деце“. Из књиге видимо страдања појединаца и тешкоће које су њихове породице услед тога трпеле. На пример, свештеник Ђорђе Умићевић из Сводне је крајем јула 1914. као талац одведен „на железничку пругу“, потом је боравио у самици у касарни, па у „уском торњу за црпљење воде на железници“ и „уској соби“; уследила је интернација у Жагар (децембар 1914 – децембар 1916), па конфинација и боравак код куће, где је преминуо од последица претрпљеног. „Пошто је био њежан и осјетљив, горње патње су га тако схрвале, да је живчано тешко оболио, и у највећим мукама свршио у августу 1917. Мене је сироту оставио са петоро ситне и нејаке дјеце испод осам година” – писала је његова супруга и молила да јој се пружи помоћ. У књизи срећемо још удовица које су се бориле да спасу „своју дјецу од зиме и глади”, које су – попут Милеве Парезанин – молиле за „припомоћ у новцу [...] за шесторо неопскрбљене дјеце”. Наилазимо и на супруге чији су мужеви били интернирани и које су тражиле помоћ да им „дјеца не скапају од глади”.

Са друге стране, из књиге видимо страх интернираних за егзистенцију породица. Они су опхрвани бригама за своју „незбринуту дјецу”. Брину се да им деца „од глади не пате”. Тишти их што им „дјеца гладују и по путу боса ходају, а помоћи нема ни одакле”. Уопште, из књиге видимо колико су током Првог светског рата брига, страх и очајање ломили родитеље који су имали „много ситне, нејаке дјечице”. Родитељи су писали како њихове породице „морају пропасти” ако не добију помоћ; обузимао их је страх да ће „убрзо доживјети породичну катастрофу”. „Моје невоље за опстанак фамилије нико ма до Бога не разумије. Ова брига јако хрђаво дјелује на моје иначе оронуло здравље. Мој је положај очајан, јер ми дјеца гладују и у подераним хаљинама ходају, а председник општине остаје хладан као стијена” – писао је учитељ Богољуб Глишић из Варцар Вакуфа у јуну 1915. Људе је обузимала туга („чудо да у нама и срце од жалости не пукне”), падали су – како често наводе у писмима – у „очајање”. У таквом стању – стању у коме је „апсолутно немогуће даље живјети” – срећемо оне који за себе пишу да су „здро растројени” и који наводе како ће се „већ и умно [...] разболети од бриге”. Ипак, као најосетљивија, деца су прва доспевала – речима свештеника са Сокоца Петра Ћосовића – „на руб пропасти животне”. Како је писала Јелена Ћук, глад је „савијала и ломила све, што јој под захват дође, а у првом реду слабе и њежне животе наших најмањих”. Ни умирање одраслих није изостало („не само дјеца него и одрасли у тако су биједну стању да су почели умирати од глади” – наводи се у писмима из најугроженијих крајева). Међутим, умирала су – како је убрзо по завршетку рата писао И. Андрић – „прво дјеца па старији”.

Према сведочењу савременика, деца су „умирала у најтежим мукама”: „испадали су им нокти на рукама и ногама, отицали су као брешчићи и најзад су, у најљућем јаду, угризали једно друго”. Призори деце која умиру „гризући једно друго” (као у поменутом случају деце Милице Лаловић), уз случај седмогодишњака, кога је „глад, ужасна невоља, нагнала [...] да убије свога брата од три године”, спадају међу најтеже у књизи. (Владимир Ћоровић је у „Црној књизи” детаљније описао оба случаја. Код М. Шовљаков они су донети у основним цртама, али сасвим довољно да се запитамо у каквом су то стању била деца која гризу једно друго? Како то седмогодишње дете убија млађег брата?) На страницама књиге срећемо низ болесне, краставе, вашљиве деце; наилазимо на многе „мале патнике” одевене у рите, босе, мршаве, бледе, прозобле, изнемогле, полумртве од глади. Осим извода из извора, упечатљиво сведочанство о њиховом изгледу представља фотографија деце из Кључа, која су у априлу 1918. упућена у равничарске крајеве „на прехрану” (стр. 47). Сажалење, туга и плач су биле опште реакције при дочеку деце у Војводини. „Како су јадни били, да хоће срце да се цепа” – пише монах др Августин Бошковић пријатељу Милети Јакшићу у фебруару 1918. Зорка Лазић је следећим речима описала „једно мало сисанче”: „На мене је учинило болан утисак већ његово лице, које и није ништа друго било, него кожа и кост. Кад плаче, та се кожа сва набора, као хармоника, и човека подилазе срси, гледајући то старачко лице шестомесечног сисанчета. А тек тело! Замислите оживотворену фразу 'кост и кожа'. Да, као да се рукав одрвечи од руке, тако му стоји кожа од костију. А та кожа сва црвена, оједена од нечистоће. Ножице – трске. И руке.”

Размере умирања деце биле су страховите. Ауторка наводи различите податке са којима се током истраживања сусрела – како „појединачне” (попут оног да је у одређеном периоду у Чапљини преминуло 150 деце), тако и оне који говоре о укупном страдању (Јелена Ћук је 1918. наводила да „50% наше дјеце из јужних и најјужнијих крајева [...] пропада и гине од глади”; Зорка Лазић је по завршетку рата наводила да је животе изгубило 160.000 деце). Најмеродавнија бројка, која може послужити као колико-толико поуздан оријентир, службени је аустроугарски податак према коме је од 1914. до 1917. у Босни и Херцеговини „од глади [...] помрло 100.986 деце испод 10 година”. Наведена цифра се може срести и у старијој литератури. Ауторка сматра да се она „може довести у питање”, али да „ипак указује на број који је двоструко већи од нормалних прилика”, што говори о „високој стопи смртности деце”. Треба имати у виду да су умирала и деца старија од 10 година, потом да су у наведени број урачуната сва деца (без обзира на верску или етничку припадност), као и да томе треба додати оне који су преминули од глади у току 1918. године. Свеукупно посматрано, М. Шовљаков сматра да је током Првог светског рата смртност деце у Босни и Херцеговини била „енормна” (чему је у великој мери допринела глад), као и да је на том простору у периоду од 1914. до 1918. „умрло преко 100.000 деце”.

Као и по низу других питања у вези са страдањем српског народа током Првог светског рата, и за ово се може рећи да је тешко доћи до прецизног одговора о броју жртава (а о потпуном попису је у контексту ове теме још теже говорити). Одсуство и фрагментарност сачуваних извора упућују историчаре на изношење мање или више поузданих процена, и у даљим истраживањима, свакако, треба да постоји тежња да се што више помере границе освојеног „научног знања“. Иако је број жртава, наравно, сам по себи битан, то је само једно од важних питања, и – с обзиром на поменута ограничења – не би требало да има пресудну важност у сагледавању страдања деце и цивилног становништва Босне и Херцеговине од глади током рата. Са становишта садржаја монографије посебно треба истаћи то што је ауторка кроз писање о конкретним појединцима (персонализованим жртвама) приближила страдање целог народа. Значај и вредност монографије М. Шовљаков почивају управо на томе што је – да употребимо израз из „Људи без гробова“ Енеса Халиловића – „одшкринула врата патње“ и приказала кроз какве муке је – због држања аустроугарских власти са једне и припадности српском народу са друге стране – прошао „обичан“, „мали“ човек. У њеној књизи људи нису сведени само на пуке бројеве и део статистике, него је реч о конкретним личностима (песници би рекли: душама). Она пише о страдању, патњама и ужасу кроз које су прошли појединци са одређеним именом и презименом; пише о трагедијама конкретних породица. Такав приступ потпуније сведочи о претрпљеном страдању, него искључива усредсређеност на број жртава. У том смислу, можемо рећи да монографија М. Шовљаков представља начин и путоказ на који може и треба да се сагледава страдање цивила и један – речима савременика – „страшан период у животу народа“.

*

Друго велико питање које је ауторка обрадила у монографији је акција спасавања деце, односно њихово упућивање у житородне, равничарске крајеве „на прехрану“. Одређене „празнине“ у документацији фонда „Великог управног и просвјетног савјета у Сарајеву“ – који представља изворну основу, темељ на коме почива монографија – М. Шовљаков је премостила радом са осталим фондовима из Архива Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, као и фондовима Архива САНУ у Београду, Архива Војводине, Историјског архива Града Новог Сада, Рукописног одељења Матице српске, прегледањем периодичних публикација, коришћењем мемоаристике и литературе. Широка изворна основа и прикупљени материјал омогућили су да се тема сагледа из различитих углова. Ауторка је приказала акцију од појаве идеје за њено покретање 1917. године, преко различитих фаза које су пратиле њено одвијање до краја рата, а кратко се осврнула и на прве послератне године (питање повратка деце и даље упућивање деце из Босне и Херцеговине „на прехрану“ у Војводину). Обрађена су сва релевантна питања која су важна за целовито сагледавање акције, а М. Шовљаков је осветлила и различите – понекад изузет-

но ситне – детаље (од „детаља”, као што су кашњење или изостанак превоза на одређеним „локалним“ релацијама, зависили су животи гладне и исцрпљене деце, која су понекад – по „јакој зими” и лошим временским условима – морала да пешаче десетине километара).

Страшне прилике у Босни и Херцеговини и велико умирање деце после две „мршаве године” (1916, 1917), покренули су у зиму 1917/1918. хиљаде „малих патника” ка Војводини, Барањи и Славонији. Покретање акције је представљало – речима В. Ћоровића – „срећну мисао”. Био је то спас за хиљаде младих живота. Свест о националном јединству („наша браћа”) је утицала на појаву саосећања и солидарности код Срба који су живели у осталим крајевима Аустроугарске, као и у емиграцији (посебно у Сједињеним Америчким Државама) која је преко Црвеног крста и појединаца слала новчане прилоге. Акција је представљала реакцију на застрашујуће бројеве и вести о умирању деце, „одговор” на тешке прилике у којима је живео српски народ у Босни и Херцеговини. Била је начин да се помогне „сиротињи која нигдје ништа нема”, „сиротињи најсиромашнијој”; начин на који се пружала рука „јадним сиромасима” и „бједним и невољним”. Њима је било неопходно пружити помоћ „док нису умрли од глади, која пријети сваким даном”.

Акција је покренута из Загреба. Надовезала се на хуманитарну акцију која је за циљ имала спасавање римокатоличке деце која су гладовала у Истри, Далмацији, Босни и Херцеговини. (Током рата су у Босни и Херцеговини „гладовала деца крижа, крста и полумесеца”, а ауторка је указала на значај акције за зближавање различитих народа и вера, улогу Хрватско-српске коалиције, као и на делатност појединих Хрвата који су дали допринос покретању и одвијању акције. Притом, нису превиђени ни погроми над Србима, ни мрежа логора која се налазила на подручју данашње Хрватске, већ су „противречна збивања” приказана у свој сложености) За покретање акције са српске стране заслужне су „родољупке Српиње” и њихова удружења и одбори из Загреба. Кључне личности међу њима биле су породично повезане (супруге, ћерке) са угледним члановима „Привредника”, чија су искуства у изградњи мреже за смештај деце била од изузетне важности. Сама акција је имала приватан карактер. На такав начин су је власти и третирале. Једини „оипљив”, али опет симболичан начин на који је Земаљска влада у Сарајеву учествовале у акцији било је омогућавање бесплатног превоза деце железницом. Суочени са отпорима и препрекама, учесници акције су писали да ће „нашу милу браћу спасти без ичије помоћи”!

Акција је представљала замашан и изузетно сложен подухват у који су били укључени низ одбора и установа, као и хиљаде појединаца на широком простору. У настојању да што потпуније прикаже њено одвијање, М. Шовљаков је обрадила широк круг питања – осврнула се на начине на које су носиоци акције настојали да привуку што више учесника (прогласи, апели, текстови из штампе, израда разгледница са фотографијама изгладнеле деце) и на прикупљање прилога за исхрану и одевање деце; приказала је „изградњу“, организацију и

рад две мреже одбора – оних који су се бавили прикупљањем и упућивањем деце у равничарске крајеве и оних који су организовали њихов прихват и смештај; указала је на значај који су у акцији имали органи црквено-школске аутономије (посебно Велики управни и просвјетни савјет), као и на огромну улогу митрополита, епископа, свештеника и учитеља; дужну пажњу је посветила најзначајнијим учесницима акције; приказала је „динамику“ којом су деца упућивана „на прехрану” и указала на места у којима су била размештена. Ауторка је у потпуности, понекад до изузетно ситних појединости, реконструисала целокупан „пут” који су прошла деца – од пописивања и прикупљања, потом транспорта до неког од главних сабирних центара (Сарајево, Мостар, Бањалука, Приједор), евентуалног „калемљења” у зависности од епидемиолошких прилика, даљег путовања ка равници уз задржавање на успутним станицама, где је децу требало огрејати, нахранити, обезбедити им преноћиште и предати прикупљену одећу и обућу; приказани су и дочек на коначним одредиштима, пријем код хранитеља, опоравак (али и умирање око 150 деце од исцрпљености или услед болести током збрињавања), услови живота (и прилагођавање на исте), стање у коме су се деца налазила, потом даље школовање, учење заната или помагање у домаћинствима.

Одвијање и поједини аспекти акције нису идеализовани у монографији. Ауторка је настојала нијансирано, слојевито, без „селективне перцепције” да посматра „прошлу стварност”. Чврсто ослоњена на историјске изворе, М. Шовљаков је указала на то да је постојала илузија о томе да ће „из Босне и Херцеговине долазити 'анђели' и да ће их у Угарској дочекивати 'арханђели’”. У складу са тим, она наводи да је било случајева да се „дјеца [...] наједу па постану опаки и непослушни”, пише о „зановетању” деце, о случајевима поткрадања хранитеља, те о „хрђавом владању” варошке деце која су била „на улици сасвим искварена” (сви цитати су из извора). Наилазимо и на случај детета које је „пријавило свога хранитеља полицији, да је сакрио животне намирнице”. Са друге стране, ауторка је скренула пажњу и на почетне неуспехе и одређена „лутања” која су пратила почетак, али и касније фазе акције (мали одзив на почетку због обазривости родитеља; пропусти у састављању спискова и евиденцији; случајеви неодговарајућег размештаја деце – сеоска у градове, градска у села; малобројност пратилаца; „губљење” деце током транспорта; самовољан повратак деце или долазак појединих родитеља по децу у току 1918, када су се прилике мало поправиле). М. Шовљаков је указала и на раскорак који је постојао између великих потреба, планова и добрих жеља са једне, и ограничених могућности и услова живота код хранитеља, са друге стране. Како су савременици наводили, акција је била „сасвим нова” ствар („нико се није бавио тим пословима”), па су пропусти били очекивани. Са протоком времена стицало се и искуство, па су недостаци и спорна организациона питања решавани у ходу.

Треба нагласити да су се Срби из Војводине – који су и сами претрпели доста тога током рата и због реквизиције нису располагали већим резервама

хране – спремно одазвали на „лелек изгладнеле деце”, на „самртни поздрав своје босанске браће”. Одзив грађана на Проглас, који је крајем 1917. упутио Средишњи одбор за смештање гладне деце из Новог Сада, био је импресиван. „Није било онде [у Банату – прим. М. Нинковића] готово ниједног српског места које није пријавило већи или мањи број српских домаћина, да желе да приме босанско-херцеговачку децу” – бележили су савременици, додајући: „Исто тако и у Бачкој било је доста општина које су одмах прискочиле браћи у помоћ.” Из Сент Андреје су слали прилог и коментарисали: „Од лелека несрећних Босанаца задрхтала су растужена срца и овдашње северне браће. И нас тиште ране јадне Босне.” Са различитих страна је стизала помоћ, уз објашњење: „Нисмо ради да изостанемо иза наше остале браће.” Јављали су се они који би прихватили децу, неки су давали новчане прилоге, а „доста њи [...] обећаше месечну потпору за малу децу, коју не буде нико узео, и за које ће се одбор бринути”. Крајем 1917. је констатовано: „Братско одушевљење се већ јавља са свих страна.”

„Мале патнике” из Босне и Херцеговине у Војводини су доживљавали као: „малу браћу нашу”, „децу браће отаца наших и јетрвица матера ваших”, „браћу и сестре”, „крв наше крви”. Срби из Војводине, Барање и Славоније су их „оберучке”, „својски прихватили” и односили се према њима као према сопственој деци („ко је год узео дете и не помишља да му то рођено није”). У суровим ратним временима мислило се и о томе да деци, осим хлеба, треба пружити „и душевне хране и – љубави”. „Свуда су ту несретну децу примили са љубављу”, са „највећом љубављу и пожртвовањем” – констатовали су у Војводини. На особен начин о односу хранитеља према деци сведоче случајеви усвајања сирочади и дирљиви растанци после рата. Ревизори који су обилазили смештену децу су извештавали да је „код хранитеља [...] развијена она благородна црта да ће подјелити све са дјецом”. Имајући наведено у виду, не чуди што је током рата постојало „лијепо мишљење о племенитости и дарожљивости Срба у Војводини”. Срби из Босне и Херцеговине су констатовали како је „наш народ” на простору Војводине „прожет [...] љубављу за своје сународњаке, макар били из кога краја” и сматрали су да су „наша браћа [...] у тим крајевима, учинила [...] све, да дјеца буду сита, одјевена, обувена, здрава и да се добро васпитавају”, односно да су хранитељи и одбори „много жртвовали и жртвују се, да нашу дјецу прехране, преобуку и уљуде”. Свеукупно посматрано, пријем и боравак српске деце у Војводини су показали да је – како савременици наводе – „Србин Србину брат и у највећој невољи”.

Циљ акције је био да се „дјеца склоне од беде”; односно: „спасити ту децу од смрти”. Учесници акције су – са правом – сматрали да су „отели из шака смрти” децу која су дошла „на прехрану”. „Да ту дечицу, драги Милета, примио нисам, било би у нашем великом српском гробљу двадесет гробова више!” – писао је средином 1918. игуман манастира Хопово др Августин Бошковић пријатељу. Учесницима акције у Војводини је стизала благодарност родитеља због

тога што су им спасили децу – „да им се свијећа не угаси, огњиште не описти”! Како су савременици сматрали, акцијом је – упркос многим тешкоћама – „у главном постигнут успех”, због тога што је „много и много дете нашло овде здравља, живота, поуке, па и љубави”. Из особеног ракурса њен смисао је приказан сликама деце из Кључа пре и шест месеци по доласку „на прехрану” (стр. 47). Од деце која су умирали од глади и изгледала као „мали костури”, дошло се до тога да је – како је један надзорник констатовао – „телесно стање наше дјеце изнад сваког [...] очекивања”. „Питање у вези са бројем деце послате на прехрану” је – као и питање броја деце страдале од глади – „остало без правог одговора”. Деца су од зиме 1917/1918. упућивана у „већим и мањим ројевима”, а ауторка је навела низ различитих података до којих је дошла у изворима, али је и указала на то да између њих постоје одређени „раскораци”. На основу изложеног, може се рећи да је број српске, православне деце из Босне и Херцеговине која су упућена „на прехрану”, свакако, био већи од 7.000, а постоје назнаке о томе да је цифра била петоцифрена. Дакле, упркос непоузданости података, наведене бројке нам пружају добар оријентир за укупну слику о размерама акције. Поуздано се може рећи да се ту „радило о хиљадама деце спасеним од смрти”.

Из докумената и текстова које су написали учесници акције видимо да су је они доживљавали као „велику народну ствар”, „нашу дужност”, „националну дужност”, „патриотско заузимање”, „српску и родољубиву дужност према будућем српском нараштају”, „свету дужност да једна биједна дјеца не поумру од глади и да се шта корисна научи”, „човекољубиво дело”, „дело милосрђа, љубави, дужности”. Доживљавали су је и као „велики рад”, рад „у име продужења вијека мученичког народа нашег” и „сад најпотребнији рад у народу”. М. Шовљаков сматра да је акција имала „цивилизацијски, социјални и национални значај”, односно да се ту радило о „хуманитарној акцији од изузетног значаја за опстанак српског народа”. Према њеном мишљењу, акција је утицала на „повезивање и солидарност разбијеног српског народа”, а подстакла је и „хуманост и солидарност међу различитим религијама и националностима и ублажила постојање тензија и нетрпељивости”. Као стручњак за миграторна кретања из Босне и Херцеговине ка Војводини, ауторка је указала на то да је акција „трасирала” пут послератној колонизацији добровољаца. Скрнула је пажњу и на директне политичке реперкусије ове акције – њено прерастање у друштвени покрет, а потом и стварање политичког органа (Српски народни одбор) који је проистекао из Средишњег одбора за смештање гладне деце у Банат, Бачку и Барању у Новом Саду, и имао видну улогу приликом слома аустроугарске власти. Са које год стране да погледамо, може се рећи да је акција представљала изузетан подухват и – како би савременици рекли – један „племенит, човекољубив и српски посао”.

*

О страдању од глади током Првог светског рата савременици су ретко писали. Била је то тема која је „потискивана [...] из свести у подсвест”, питање које је „постало део потиснутог сећања”. Због претрпљеног страдања и ужасне трауме такво држање савременика се може разумети. Према мишљењу стручњака који се баве трауматизмима таквих размера, неопходно је да прође доста времена – чак три или четири генерације – да би дошло до обнове интересовања за тешка питања. У одсуству текстова који би се бавили тим темама, сећање на „велику глад” је у послератном периоду „чувано као усмена традиција, подсетник на зло доба”. Међутим, са протоком времена сећања на то страшно искуство су постепено бледела и прешла из „комуникативног памћења” (подразумева преношење сећања на догађаје углавном усменим путем, у трајању од највише три генерације) у домен онога што се назива „културним памћењем” и „корпусом догађаја националне историје”. Убрзо по завршетку рата И. Андрић је – као што смо навели – писао да је код преживелих нестао „одурни окус папрати и мемљива брашна давно из уста”. Пар година после тога (1922) Милан Богдановић је – указујући на то да су „већ ствари почеле да се заборављају” – поздравео појаву једног романа са ратном тематиком, коментаришући: „Више него икада потребне су сада добре, праве, искрене књиге о рату, да подсети 'заборавну животињу' човека на недостојне и антикултурне патње које је прекужио.” Век касније, када се спокојније може приступити обради тешких тема и када су сећања на страдање избледела, књига „Глад у Босни и Херцеговини и смештање 10.000 деце у Карловачку митрополију 1917–1920” је – из истих разлога – утолико потребнија.

Преданим, вишегодишњим истраживањима ауторка је успела да прикупи разноврсне изворе; тему је поставила и сагледала у одговарајућем контексту; кроз „причу” о „обичним” људима и персонализованим жртвама успела је да на убедљив начин прикаже страдање цивилног становништва од глади, те да размотри акцију спасавања деце из различитих углова. Осим историографске интерпретације основних тема књиге, треба напоменути да је обрада „социјалних и психолошких момената, у вези са снабдевањем и прехраном” отворила простор за рељефније и дубље увиде у сложене, вишедимензионалне околности тог „страшног периода”. Посебно треба напоменути да књига представља значајан „прилог” двема темама за које се може рећи да су релативно запостављене у односу на војне аспекте рата: 1) историјска судбина Срба који су живели на простору Црно-жуте монархије у Првом светском рату; 2) цивилне жртве рата (када је о простору Босне и Херцеговине реч, ни век касније не располажемо прецизним бројем страдалих, а о попису жртава да и не говоримо).

Са различитих аспеката се може говорити о значају и важности књиге М. Шовљаков. На првом месту, треба напоменути да је у данашњем времену – времену које болује од мањка емпатије, а вишка егоизма и себичности – неопходно писати о хуманости и солидарности међу људима. Из монографије М. Шовљаков видимо важност коју добротворство и милосрђе имају у тешким, ван-

редним околностима. Књига нас „учи” да у таквим приликама – речима једног од учесника акције – треба свак себе да пита: „А шта сам ја учинио добро у овим тешким данима по својој вољи?!” Даље, треба напоменути и да је у времену у коме границе поново раздвајају српски народ потребно писати о различитим манифестацијама солидарности у прошлости, те подсећати на повезаност и јединство који су се испољавали током историје. Утолико пре због тога што су Срби полицентричан и – речима Добрице Ћосића – „онтолошки расколан” народ. Због тешких искушења са којима се народ суочавао током прошлости, добро је подсетити се оних речи према којима је „Србин Србину брат и у највећој невољи”.

Осим што представља сјајно сведочанство о солидарности коју су Срби из равничарских крајева исказали према сународницима из Босне и Херцеговине, монографија нам – шире посматрано – нуди увид у могућност другачијег модела понашања у затегнутим односима између различитих народа, који су услед рата оптерећени додатним баластом. Односно, књига нас упућује на могућу „алтернативу” страхотама и ужасима који су неодвојиви пратиоци ратова, те указује на један од начина на који је могуће градити или обнављати порушене мостове. Наиме, наспрам Хрвата који су у лето 1914. „навиешћивали Србима борбу на живот и смрт и прогонство из Босне и Херцеговине”, налази се једна Злата Ковачевић Лопашећ, која је – „са хрватске стране” – дала подстицај за „покретање акције спасавања српске деце”; наспрам Хрвата који су после Видовданског атентата сматрали да се са Србима морају „једном за увијек обрачунати и уништит их”, на страницама књиге срећемо Јосипа Шиловића, који је руководио Средишњим земаљским одбором у Загребу и дао видан допринос акцији спасавања српске деце; наспрам чиновника који су – попут бачког жупана – ометали акцију, у књизи наилазимо на Хипократовог следбеника, лекара из Црепаје Игњаца Ференца, који је „бесплатно лечио децу”; наспрам окружног саветника Мурка, који је у фебруару 1918. одбио да деци у Коњицу организује дочек и вечеру (па и наспрам дела имућнијих Срба који су одбијали да учествују у акцији), видимо Гизелу Штајниц и Јозефа Мартеленца из Старих Бановаца, те Франца Адама из Велике Кикинде, који су прихватили српску децу из Босне и Херцеговине.

Није нам овде намера да поједностављујемо сложене прилике које прате ратове, али наведени примери говоре да и у таквим околностима постоји простор за избор између хуманости, солидарности и толеранције, са једне, односно искључивости, мржње и погрома, са друге стране. Због свега онога што се у прошлости дешавало, човек с правом „понекад” може да се запита „да није дух већине балканских народа заувек отрован и да, можда, никад више неће ни моћи ништа друго до једно: да трпи насиље или да га чини” (И. Андрић). Због тога је добро подсетити се и таквих „епизода” као што је сарадња Срба и Хрвата у акцији спасавања деце, те племенитих појединаца који су настојали да помогну „ближњем” без обзира на националну или верску припадност.

Као најзначајнију ствар у којој се огледа важност књиге издвојили бисмо то што је њом, са још једне стране, осветљено стравично страдање српског народа на простору Босне и Херцеговине (па и шире) током Првог светског рата. Значај те теме се не може преценити! Осим самих размера страдања од глади, неопходно је разумети да оно није представљало спонтану појаву, већ део својеврсног „специјалног рата” који су аустроугарске власти водиле против цивилног становништва. У вези са тим, посебно треба указати на колективну одговорност која је наметнута целом народу. Она објашњава сурово насиље над Србима, страдање недужних у погромима, интернацију у логоре, „велеиздајничке” процесе, репресију над свештеницима и учитељима, „удар” на ћирилицу и културне организације, као и многе друге појаве, међу којима и незаинтересован однос власти према масовном умирању деце. Даљи развој догађаја у 20. веку је показао да те појаве не само што нису биле спонтане, већ нису биле ни усамљене. У више наврата током 20. века Срби су страдали само због тога што су Срби; и данас – као и век раније – на њих се ставља жиг колективне кривице и одговорности, односно постоје гледишта према којима Срби, као народ (!), представљају „проблем“ и „реметилачки фактор”. Историја се, наравно, не понавља, али има – како је говорио Борислав Пекић – „урођену особину [...] да репродукује сличне догађаје или стања”. Због тога је потребно изучавати то страдање које је Тэле-кули, као симболу „трагичне стране српске историје”, током Великог рата додало „још много спратова” (рачунајући и Други светски рат, она је – како је о томе метафорично писао Владимир Пишталo – претворена у „небодер чији се врх губио у облацима”). То „наше велико српско гробље”, о коме је др А. Бошковић писао средином 1918. године, спада, дакле, у суштинске појаве из прошлости народа које је неопходно проучавати и промишљати да бисмо разумели садашњост, па и да бисмо имали „оријентире” за даљње кретање у будућности.

Осим наведеног, монографија М. Шовљаков је важна и због значајног места које Велики рат има у националном идентитету Срба. У вези са идентитетом и темом књиге, није наодмет подсетити се тога да „зла која су заједнички претрпљена” више зближавају и јаче повезују нацију него сећања на победе („заједничка патња више сједињава него заједничко уживање”, како је о томе писао Ернест Ренан). Као и остале књиге које се баве Првим светским ратом, монографија М. Шовљаков је значајна и због ревизионистичких „удара” који долазе из различитих средина, па и оних које су одговорне за страдање српског народа током Великог рата. На основу свега што смо до сада навели, можемо рећи да монографија „Глад у Босни и Херцеговини и смештање 10.000 деце у Карловачку митрополију 1917–1920” представља озбиљну, вредну и – по различитим основама – у данашње време потребну књигу.

МОМИР Н. НИНКОВИЋ
momirinkovic22@gmail.com